

SELCAN MƏMMƏDZADƏ

*AMEA A.A.Bakxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı, Azərbaycan
azerbaycan.selcan@mail.ru*

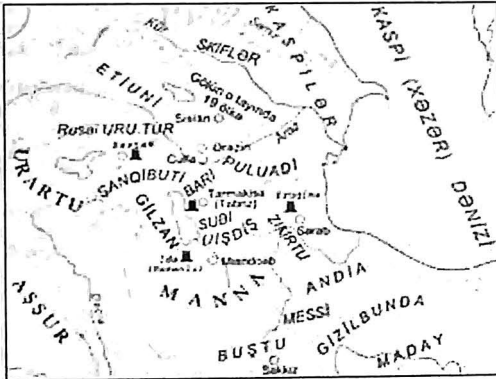
MANNA DÖVLƏTİNİN İNZİBATI-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ, ŞƏHƏRLƏRİ VƏ QALALARI

Açar sözlər: Manna dövləti, mixi yazılar, qədim şəhərlər, qədim qalalar, hərbi-siyasi tarix.

Manna Azərbaycanın tarixi cənub torpaqlarında lullubi, quti və turukku kimi qədim etnoslarımızın yayıldıqları əraziləri xarici müdaxilədən qorumaq məqsədilə kondolidasiyasından yaranan ilk sülalə sistemli dövlət olmuşdur. Sələfi olan əvvəlki tayfa birliklərindən fərqli olaraq Manna yetkin dövlət kimi daimi paytaxta, stabil idarəçilik sisteminə, ərazi-inzibati bölgüsünə, vahid mərkəzdən idarə olunan təsərrüfat infrastrukturuna malik idi. İlk mənbələrin təhlili göstərir ki, əvvəllər kiçik əraziyə malik olan Manna bir əsr ərzində qonşuluqdakı zəif tayfa birliklərinin və yenicə siyasi səhnəyə atılan müstəqil icmaların torpaqlarının işğalı hesabına xeyli genişlənmiş, Aşşur və Urartu kimi regionun aparıcı güc mərkəzləri ilə mübarizədə

uzun müddət öz suverenliyini və identikliyi qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Manna” etno-coğrafi termini e.ə. 843-610-cu illər ərzində Akkad (Aşşur və Babil dialektləri) və biayni (Urartu) dillərində tərtib olunmuş kitablərdə Urmiya gölü hövzəsinə (Cənubi Azərbaycan) edilən hərbi yürüşlərlə əlaqədar xatırlanır. Bu etno-coğrafi terminin bütün orfoqrafik variantları (Munna, Mannāi, Manāi, Mannaš) Aşşur hökmdarı III Salmanasarin (e.ə. 859-824) salnamələrində qeydə alınmışdır. Biayni orfoqrafiyasında samit səsini təkrarına (reduplikasiya) yol verilmədiyindən Urartu hökmdarlarının mənbələrində bu ölkə **Manani ebani** (“Mana ölkəsi”) adı ilə təqdim olunur.

Şəkil 1. Manna və yaxın qonşuları (e.ə. IX-VII əsrlər).

Mannanın coğrafi mövqeyi və inzibati-ərazi bölgü sistemi Aşşur hökmdarlarının hərbi xronikalarından məlumdur.² Bu mənbələrdə xatırladığı vaxtlardan Manna konfederativ asaslardan yaranmış dövlət təsiri bağışlayır. Çünki onun bəzi inzibati subyektləri dövlətin tərkibinə e.ə. 735-715-ci illərdə qatılmışdır. Manna mərkəzi hakimiyyətinin idarəçiliyinin normal qaydada təmin etmək üçün ölkənin ərazisi inzibati ərazi bölgü sistemi üzrə qruplaşdırılaraq vilayətlərə bölünmüşdür. Qərbdən şərqə doğru uzanan ərazilərdə Surikaş, Subi (və ya Sumbi, Sunbi), Missi (və ya Mesu, Meişta), Bit-Kapsi, Kurmuda³, Ziqirtu, Uışdiş (və ya İşdiş, Urartu kitabələrində Uqiştini), Andiya və digər vilayətlər yaradılmışdır. Bəzi vilayətlərin (məsələn Dayukunun canişin bölgü vilayət) adları məlum deyil (bax: şəkil 1).

Şimaldakı Uışdiş vilayəti Urartu ilə sərhəddə bufer bölgədə yerləşdiyindən [23, p.93] gah Mannanın, gah da Urartu dövlətinin tərkibinə qatılırdı. Mənnada vətəndəş müharibəsinin ilk illərində I Rusa Uışdiş vilayətini zəbt edərək Urartuya birləşdirmişdir [4, s. 70]. Təbriz-Mianə xətti boyunca keçən həmin bufer zonada qırımıza ənqəblu Urartu keramikası aşkar olunmuşundan bu yerlərin tarixən Manna tayfa itilifə qıl ilə bağlı olduğunu söyləmək olar.

Ehtimal olunur ki, şimalda Manna ilə Urartunun təmas xətti indiki İrənin Qaradağ (və ya Arzərbaycan) mahalından keçirdi. Sekendeldən (Əhərdən 34 km qərbdə) tapılan kitabə urartularının bu yerlərdə (burada Puluadi şahlığı yerləşirdi) hərbi müdaxilə nəticəsində sahibləndiyini göstərir. Lakin Puluadının məhz Mənnadan qoparıldığını təsdiq edəcək fakt yoxdur.

Mannanın şərq hüdudları Qızılzəvən və Zəncan çaylarındakı uzanırdı. Mannanın şimal-şərq istiqamətində ən kənar vilayəti Andiya idi. V Şamşi-Adadın bir mətnində bu vilayətin "Gündoğan dənizin" (=Xəzər) sahillərinə qədər uzandığı bildirilir. Andiyanın şimal hüdudlarının Ərdəbilətdək uzandığını ehtimal etmək olar. Andiyadan qərbdə, Təbriz-Mianə-Ərdəbil üçbucağı rayonunda inzibati mərkəzə Parda olan Ziqirtu vilayəti yerləşirdi. Bu vilayət ilk dəfə III Tiplatpalasarlın salnaməsində Mada tayfa birləşməsinin yayıldığı ərazilərə hərbi yürüşlə əlaqədar xatırlanır. Bu yürüşün e.ə. 744 və ya e.ə. 737-ci illərdə baş verdiyi bildirilir. III Tiplatpalasarlın

salnaməsində yürüşün son hədəfi kimi Zakruti (vilayətin adının ilkin forması) "qüdrətli maddələr ölkəsi" kimi təqdim olunur [7, c.204, прим.4; 6, c.250]. Ziqirtudakı şəhər və qalaların adlarının təhlili burada irəndillil mədəllərin kifayət qədər yayıldığını təsdiq edir.⁴ E.ə. 719-cü ildə bu vilayətin Mannanın tərkibində olduğu faktı ilə qarşılaşırıq. Deməli, vilayətin Manna qatılması III Tiplatpalasarla İrənzü arasında da ki müttəfiqlik sövdələməsinin nəticəsində mümkündür. Ehtimal etmək olar ki, Ziqirtu canişini Mitattinin Manna mərkəzi hakimiyyətinə asi olmasına səbəb hakimiyyətində olan vilayətin əvvəlki müstəqilliyini bərpa etmək istəyi olmuşdur.

E.ə. yüzilliyin sonunda I Daranın (e.ə. 522-486) əmri ilə Mada satraplığının ərazilərində qısa müddətə "Asaqarta" adlı inzibati vahidlik yaradılmışdır. Bizanslı Stefan məhz bu satraplığın "Saqartiya" adlandırır və Kəsp dənizinin sahilində lokalizə edirdi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, I Daranın zamanında yaradılan Asaqartanın (Aşşur mətnlərində Ziqirtu) tərkibinə Andiyanın torpaqları da qatıldığından bu satraplığın hüdudları şərqdə Xəzərədək genişlənməmişdir. Məhz Ziqirtunun torpaqlarında Həllin dövründə Atropatəna dövləti yaranmış və təşkil tapmışdır [13, c.130-142; 2, s.14-17].

Şimal-şərqdə yerləşən Uışdiş vilayətinin sərhədləri Zimur dağından Uauş dağındakı, cənubdan şimalda doğru 6 beru (təqribən 60 km) uzanaraq indiki Mianduabla Sahənd ərazisindəki bölgəni əhatə edirdi [4, s.73; 5, c.248].

Manna şərqdə Mada tayfa ittifaqının mühüm subyektlərindən olan Qizilbudada (və ya Qizilbuda) və qitələrin sonuncu müstəqil siyasi birliyi olan Abdadana ilə sərhədlənirdi. Missi (Aşşur orfoqrafiyasında "Mesu") və Bit-kapsi [4, s.70]⁵ vilayətləri cənubda Mannanın Aşşur əyalət sistemində qatılmış Karalla (və ya Lullume) və Parsua ilə sərhəd zolağını təşkil edirdi. III Salmanasarlın və III Adadnerarın yazılarında Missi Mənnadan ayrıca, müstəqil siyasi qurum kimi qeydə alındığı halda, II Sarqonun kitabələrində Mannanın inzibati subyekti kimi göstərilir. Ehtimal etmək olar ki, Missinin vilayət statusunda Mannanın tərkibinə qatılmasında da III Tiplatpalasarla İrənzü arasında yaranmış müttəfiqlik həlledici amil olmuşdur.

Şimal-qərbdə Mannanın Urartu ilə sərhəddi Həsənli-Mehabad xətti boyu keçirdi.⁶ Bu rayonda, Tatay çayından şərqdə Urartu mənşəli keramika qeydə alınmadığından ehtimal etmək olar ki, bu çay Manna ilə Urartu arasında təbii sərhəd olmuşdur. Surikaş və Sumbi vilayətləri indiki Sərdəştə Rəvandüz arasında yerləşərək Urartu ilə sərhəd zolağının mühüm komponentini təşkil edirdilər. Aşşur hökmdarı V Şamşi-Adadın e.ə. 820-ci ildə ayırı-ayırılıqda həm Sumbinin sakinlərindən, həm də mannallılardan xərac alması onların fərqli siyasi qurumlar kimi mövcud olduğunu göstərir [4, s.34]. Kullar dağından (indiki Kollaradağ) şərqdə yerləşən Sumbinin Mannaya birləşdirilməsi Aşşur-Urartu yürüşlərinin səngidiyi vaxtlarda, e.ə. 750-740-cü illərdə baş verə bilərdi.

Manna qərbdə lullublərin six məskunlaşdığı Zamua (e.ə. 880-ci ildən Aşşur dövlətinin əyalət sistemində qatılmışdır), Allabriya və Karalla ilə sərhədlənirdi.

Bütün deyilənlərdən məlum olur ki, Manna dövləti təkcə Cənubi Azərbaycan deyil, eyni zamanda İrən Kürdüstanının çox hissəsini, xüsusilə bu ostanın mərkəzi və şərq hissələrini əhatə edirdi. Bu bölgə təbii şəraitinin və relyefinin müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir. Aşşur kitabələrində Mannanın qərb hissəsində çətin keçilən dağlar və aşırımlar (Aziru, Bidirqi, Elanü, Etini, Kinipa, Lara, Nispi, Nisir, Simirriya, Sinahulu, Turtani, Sinabir, Aşşuru, Sabu, Simaki, Su) və bəzə bəzə çaylar (Edir, Lallu, Radanu, Rappa, Aratta, Buya) haqqında məlumat verilir. II Sarqonun "Tanrı Aşşura məktub"unda Urmiya gölündən şərqdə Mallau, Uauş, Zimur, Kispal dağlarının yerləşdiyindən xəbər verilir.

Manna dövləti ali hökmdar (Aşşur mətnlərində: **şarru**) tərəfindən idarə olunurdu və hakimiyyət irsi olaraq atadan oğula keçirdi. Vilayətlər hökmdarın tayin etdiyi canişinlər (Aşşur mətnlərində: **şaknu** < şumerca **şagan** "başçı" < **sag** "baş" sözündəndir), şəhərlər və digər yaşayış məskənləri isə rəhbər **şaxsar** (Aşşur mətnlərində: **bəl alu, hazannu**; adətən **LÜ.EN.URU**. və ya **LÜ.EN.NAM**. şumerogramları ilə yazılırdı) tərəfindən idarə olunurdu, Vilayətlərdə hakimiyyətin irsi yolla keçməsinə təsdiq edən faktlar olmadığından canişinlərin Manna şahı tərəfindən tayin olduğunu söyləmək olar. Bəzi hallarda vilayət başçıları mərkəzi hakimiyyə-

tə tabe olmaqdan boyun qaçırırdı və müstəqil fəaliyyət göstərməyə çalışırdılar. Dövlət idarəçiliyində ağsaqqallar surası, ayanlar, məmurlar da iştirak edirdilər.

Dövlət idarəçilik strukturlarının formalaşması Manna cəmiyyətinə, xüsusilə şəhərlərin icimai həyatında köklü dəyişikliklərə yol açdı. Əvvəllər dağınıq halda fəaliyyət göstərən yaşayış məntəqələrini ayrı-ayrı vilayətlərə qruplaşdırmaqla onların vahid mərkəzdə idarə olunması təmin olundu. Yazılı mənbələrdə Manna vilayətlər, şəhərlər, qalalar və xirda yaşayış məskənləri ilə zəngin ölkə kimi göstərilir.⁷ Mənnalılar çox erkən Aşşur dövlətinin siyasi təsirinə məruz qalsalar da şəhərsəlmədə və urbanizasiya infrastrukturunun yaradılmasında tamamilə fərqli model seçdilər. Manna relyef baxımından kontrastlı, etnik cəhətdən rəngarəng ölkə olduğundan ilkin mərhələdə yaşayış məntəqələri landşafta və əhalinin dil mənsubiyyətinə görə yaranırdı. Lakin mərkəzləşmiş sosial təsisatlar, təsərrüfat strukturu və özünümüddafio instinkti şəhərsəlməni şərtləndirən etnik amilin rolunu tədricən heçə endirirdi.

Funksional baxımdan yaşayış məntəqələrinin üç tipi mövcud idi. Əhalinin xeyli hissəsi vilayət mərkəzlərinin ətrafındakı kiçik yaşayış məntəqələrində (Akkaddillil mətnlərdə: **əlmi şəhruti** **ša limētūsu** "ətrafdakı kiçik məskənlər") məskunlaşır, hərbi əməliyyatlar zamanı isə "güclü şəhərlər", yəni qalalar (Akkaddillil mətnlərdə: **əlmi dānūti** "güclü şəhər" və ya daha əhatəli formada **əlmi dānūti bit dūrāni** "qalası olan güclü şəhər") sığınır. Urartu hökmdarlarının kitabələrində Mannanın "qalaları olan saraylarının" (**E.GAL.MEŞ. agunūni li manu**) işğalından bəhs olunur. Aşşur sarayının divarlarını bəzəyən bəlyəflər və II Sarqonun "Tanrı Aşşura məktub"unda yazılanlar bircələri (akkadca: **dimtu**) olan Manna qalalarının (akkadca: **birutu**) zahirən daha çox Urartu qalalarına bənzədiyini təsdiq edir; onlar adətən təbii yüksəkliklərdə (düzən ərazilərdə süni topolarda) iri ölçülü dördkünc formalı daş bloklarla inşa edilirdi. Urartuya yürüşü zamanı Mannanın vilayətlərindən keçməli olan II Sarqon dövlət ambarlarında bəp arpa və buğda ehtiyatının olduğunu xəbər verir. Aşşur və Urartu şahlarının salnamələrində Mannanın 50-dən artıq yaşayış məskəninin adı xatırlanır:

1. Abitkna, 2. Aburza, 3. Azakanani (və ya Ayakanani), 4. Ayusias, 5. Anastaniya, 6. Arsitə (Aşşur mətnlərində Harşita⁸), 7. Armaid (və ya Urmeçate), 8. Arsiyani, 9. Artarmu, 10. Arhu, 11. Atrana (və ya Terana), 12. Aşdiş, 13. Aukanə, 14. Bala, 15. Barunaka, 16. Birua, 17. Buku, 18. Butusu, 19. Eriçiyəna, 20. Qimdakrikka, 21. Qituhani, 22. Qurrusupa, 23. Darbani, 24. Dukama, 25. Durduka (və ya Sirdiakka, Surzuka), 26. İstaiippa, 27. İzirtu (və ya İzerte, Zirtu), 28. Kabani, 29. Kadikaniani, 30. Kitiirata, 31. Nanzu, 32. Naziniri, 33. Paddirə, 34. Panziş, 35. Parda, 36. Paşa[...]su (və ya Paşşatu), 37. Raksi, 38. Saktatuş, 39. Sinihini, 40. Sihua, 41. Simerihadiri, 42. Sitera (və ya Şituriya), 43. Sukku (və ya Sukki), 44. Şarruikbi, 45. Şuandahul, 46. Taştami, 47. Tesammi, 48. Ubabara, 49. Uppiş, 50. Urkiyamun, 51. Uşkaya⁹, 52. Zibia (və ya İzbia, Uzbia) və s.¹⁰

Bu məntəqələrin əksəriyyəti yalnız bir dəfə xatırladığıqlarından Mannanın şəhər infrastrukturuna haqqında dolğun məlumat toplamaq olmur. Bütün yaşayış məntəqələri yazılı mənbələrdə xarici müdaxilə ilə əlaqədar, ya birbaşa hərbi əməliyyatlarla, ya da hərbi yürüşün marşrutu üzərində yerləşdikləri səbəbindən xatırlanırlar. Bu baxımdan Manna şəhərlərinin öyrənilməsinə tarixi kontekstdən ayırmadan, hərbi yürüşlərin marşrutu nəzərə alınmaqla vacib hesab edilir.

Manna torpaqlarına ilk birbaşa hərbi müdaxilə e.ə. 829-cu il təsədiq edir; həmin yürüş zamanı Aşşur qoşunları Dayan-Aşşurun komandanlığı ilə Mannanın ərazilərinə soxularaq qarət məqsədli əməliyyatlar aparılmışlar. Bu hərbi kampaniyadan xəbər verən kitablərdə yalnız bir şəhər, Manna çarı Ualkinin (və ya Udaki) iqamətgahının yerləşdiyi paytaxt Zirtu xatırlanır. O zaman paytaxtı dağıtdıqdan xilas etmək üçün məmnulilər şəhəri tərk edib dağlara çəkilmişlər. Buna baxmayaraq, Aşşur əsgərləri xeyli qənimət ələ keçirib, şəhəri yandırılmışlar [7, c. 160-163; 16, texts A.O.102.1, A.O.102.6, A.O.102.14, A.O.102.16, A.O.102.28; 3, s. 28-29].

A. Paytaxt və vilayətlərin inzibati mərkəzləri.

1. **Zirtu (və ya İzirtu, İzerte)** Mannanın ən böyük şəhəri idi və ilk dəfə e.ə. 1130-cu ildə Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın Urmiya gölündən cənubda yerləşən ərazilərə yürüşünü əks

etdirən "Qələbə kitabəsi"ndə "İzirtu" formasında xatırlanır.¹¹ Manna dövlətinin özündən qədim olan bu şəhər yazılı mənbələrdə təxminən 480 il (e.ə. 1130-650-ci illər) qeyd olunsada, yerləşdiyi məkan daqiq müəyyənləşməyib.¹² İkinci dəfə (e.ə. 716 və 660-cı illərdə) dağıdıldığına və yandırıldığına baxmayaraq, İzirtu təxminən 250 il ərzində Mannanın "şah şəhəri" (Akkadillil mətnlərdə: **šlu šarruti**; bu ifadə vilayət başçılarına iqamətgahının yerləşdiyi şəhərlərə də şamil olunurdu)¹³ kimi paytaxt statusunu saxlamışdır. Maraqlıdır ki, hər iki halda Aşşur qoşunları eyni marşrut və eyni taktika seçərək, İzirtunu viran qoyduqdan sonra Zibiya (və ya Uzbiya) və Armaid (və ya Urmeçate) şəhərlərinə yönəlmişlər [4, s.37, 101]. Aşşur hökmdarı Aşşurbanapalın (e.ə. 668-635/627) "B silindri" adı ilə tanınan kitabəsinin məzmunundan görünür ki, bu 3 şəhər eyni inzibati vahidlikdə yerləşirdi və bu şəhərlər 15 gündə viran qoyulmuşdur [1, s.66-68; 4, s.101].

Paytaxtı dağıtdıqdan qorumaq üçün Manna şahlarının seçdiyi taktika (şəhəri döyüş meydanına çevirmədən tərk etmək və düşmənin qüvvəsinə öz üzərinə çəkməklə paytaxtdan uzaqlaşdırmaq) heç bir halda uğurlu olmamışdır. Paytaxtı tərk etdikdən sonra Manna şahları hərbi əməliyyatlara başqa şəhərdən rəhbərlik edirdilər. Məsələn, Aşşurbanapalın e.ə. 660-cu il yürüşündə Manna şahı Aşşeri iqamətgahını İştattu qalasına köçürmüşdür [4, s.100]. Görünür bu qala-şəhər onun ata-baba ocağı olduğundan orada özünü daha təhlükəsiz hiss edirdi.

Mənbələrdə İzirtunun hansı inzibati vahidliyin ərazisində olduğu göstərilir. II Sarqonun "Tanrı Aşşura məktub"unda (köhnə tarixi ədəbiyyatda "Luvr kitabəsi" adı ilə göstərilir) bildirilir ki, Urartunun sakinləri, yəni biaynililər Mannanın coğrafi baxımdan ən yaxın vilayətini Subi adlandırır [4, s.74]. Ola bilsin ki, Urartu kitabələrində, bəzi hallarda, Mannaya yürüş adı altında, əslində, Subi vilayətində keçirilən hərbi əməliyyatlar nəzərdə tutulurdu.

Maraqlıdır ki, urartululara "İzirtu" adında şəhər məlum deyildi, onlar Mannanın "şah şəhərini" "Şimerihadiri" adlandırır [4, s.74]. Ola bilsin ki, Urartu kitabələrində, bəzi hallarda, Mannaya yürüş adı altında, əslində, Subi vilayətində keçirilən hərbi əməliyyatlar nəzərdə tutulurdu.

tırılan yeganə şəhər olduğundan onu İzirtu ilə cəmləndirmək olar. Ola bilsin ki, urartulular İzirtu şəhərini "Şimerihadiri" adlandırır. Bununla belə, Mannanın o dövrdə iki paytaxtı olduğu ehtimalı da inkar etmək olmaz, yəni İzirtu siyasi mərkəz funksiyasını daşıdığı halda, Şimerihadiri dini-ideoloji mərkəz rolunu icra edə bilirdi. Müqayisə üçün deyək ki, həmin dövrdə Urartuda iki mərkəz fəaliyyət göstərirdi: Tuşpa dövlətin siyasi, Musasir isə dini-ideoloji mərkəzi idi.

2. **Sirdiakka** Aşşurlular e.ə. 807, 806, 800-cü illərdə Mannaya yürüş etsələr də, mətnlərdə yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verilmir. E.ə. IX əsrin sonlarında Aşşur dövləti siyasəti və iqtisadi tənəzzül keçirdiyindən Urartunun işğalçı planları üçün yeni imkan açılır. Urartu hökmdarı İspuni (e.ə. 824-810) 10 min suvarı, 22 min piyada və 106 cəng arabasından ibarət güclü ordu ilə Meişta (Aşşur mətnlərində Misi/Missi/Mesu) "şəhərinə" hərbi yürüş etmişdir. Onun oğlu Mennuanın zamanında (e.ə. 810-781) Manna torpaqları hesabına Urartunun genişlənməsi istiqamətində fəaliyyət daha da genişlənir. Mandoab yaxınlığında hokk olunmuş Daştəpə qayaüstü kitabəsində deyilir ki, Menua burada qala tikdirir, Meiştanın və bütövlükdə Mannanın işğal zamanı ondan daha qədim məntəqəsi kimi istifadə edir [12, № 29; 4, s.109]. Bu kitabəyə əsasən Meiştanı indiki Daştəpənin yerində lokalizə edirlər [10, c.58, 62].

Urartuluların vadidə olması Uşnudan 15 km şərqdə salınmış Qalalga dairəvi təpəliyində yaxşı yonulmuş daşlardan tikilmiş istehkam divarının xarabalıqları arasında Urartu kitabəsinin tapılması ilə təsdiqlənir [4, s.108].

E.ə. 714-cü ildə Mannada vətəndaş müharibəsinin 3-cü mərhələsinə aradan qaldırmaq məqsədilə Aşşur hökmdarı II Sarqon Manna ilə müttəfiqlik əhdinə daxil qalaraq Mannaya qoşun yeridir. Yürüşün məramını bilən Manna şahı Ullusunu Parsua əyalətini tərk edib Missi vilayətinə daxil olan xilaskarı II Sarqon Sirdiakka qalasında oğlu (ehtimal ki, Missi vilayətini canişini idi) ilə birlikdə qiymətli hədiyyələrə qarşılayır; bu onun Aşşur şahı ilə ikinci görüşü idi. Qala-şəhərin un və çaxır əmlakları, qoşqu atları və mal-qarası proviant kimki Aşşur ordusunun ixtiyarına verilir. Qarşılanma təraninin Sirdiakkada baş verməsi, eləcə də protokol qay-

dasına uyğun olaraq II Sarqonun Ullusunuya və onu müşayiət edən ayanlara ziyafət verməsi, ən əsası, II Sarqonun əmri ilə Manna şahına burada uca taxtın qurulması bu qala-şəhərin Missi əyalətini inzibati mərkəzi olduğuna əminlik yaradır [4, s.68-69; 23, p.94].

3. **Parda**. E.ə. 714-cü ildə Mannada vətəndaş müharibəsinin əsas səbəblərindən olan Mitatini cəzalandırmaq üçün II Sarqon Sirdiakkanı tərk edib Bit-kapsidən və "madahlər ölkəsindən" keçməklə Ziqirtu vilayətinə daxil olmuşdur. Bu şəhər İbn Xordadbehin əsərində Marağadan 15 fərsəx (təqribən 90 km) məsafədə yerləşdiyi bildirilir onun əsr Barza şəhəri ilə cəmləndirilib [2, s.15].

Herodotun məlumatına görə saqartiyalılar (Ziqirtunun sakinləri) utulərle birlikdə Əhəməni imperiyasının XIV sətərlərinə daxil idilər. Vaxtı ilə G.Melikişvili diqqətəlayiq belə bir fikiri söyləmişdir ki, utilər Araz çayından şimalda torpaqlara köçdükdən sonra əvvəllər yaşadıqları Ziqirtu vilayətini inzibati mərkəzinin adını Törtör çayı sahiliyndə saldıqları yeni şəhərə (indiki Bərdəyə) vermişlər [11, c.5].

4. **Sinihini**. E.ə. 714-cü ildə II Sarqon Suriqas vilayətində olarkən Ullusunun ayanları ilə bigə xərəcə (qoşqu atları və ləvazimatı, qaramal, davar) İzirtudan çıxıb "şərhədə yerləşən" Sinihini qalasına onun görüşünə gəlmişdir. Sinihininin Allabriya çarlığı, yoxsa İzirtunun yerləşdiyi vilayətə (Sumbi?) sərhədə yerləşdiyi mətnə aydın olmur [4, s.68]. Allabriya çarlığı Manna ilə Parsua arasında bufer zona idi [23, p.95]. Sinihini şəhərini bəlkə də indiki Simah köndünün (Bəncəhdən 10 km şimal-şərqdə) yerində lokalizə etmək lazımdır. Faktlar Sinihini¹⁴ qala-şəhərinin Suriqas vilayətini inzibati mərkəzi olduğuna işarədir.

5. **Uşkaya** qala-şəhəri Mannanın "Zaranda" adlı şimal-şərq vilayətini inzibati mərkəzi idi. Bu qala-şəhər Mannanın Urartunun şərq vilayətlərinə bağlayan yeganə keçidi girişi təmin edirdi və Zaranda vilayətini 115 məntəqəsinin mühafizəsini təmin etmək məqsədilə tikilmişdir [4, s.74].¹⁵ II Sarqonun "Tanrı Aşşura məktub"unda Uşkaya qalasının Zaranda vilayətinə gedən aşırımında qaya üzərində tikildiyi, "bağlı qapı kimi gedib-gələnlərin qabağını kəsdiyi" bildirilir. Mənbədə Uşkayanın istehkam divarının qalınlığının "8 qulac" (təqribən 7,5 m) olduğu, üst

hissəsinin dişvari formada h r ld y  v  m da-
fio saddinin i ində müxtəlif təyinatlı binaların
olduđu bildirilir [4, s.75].

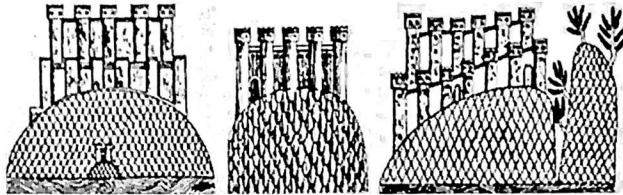
6. **Harsava.** Aşşur sarayına ünvanlanmış
xəfiyyə məktublarının birində xərac kimi topla-
nan atların hesabı aparılır. Məktubda xəracın
qatdırılmasına məsul şəxs kimi Andiya şahza-
dəsinin və toponimikada yalnız Harsayanın
xatırlanması məhz bu şəhərin Andiya vilayəti-
nin mərkəzi olduğuna inanır. ¹⁶

B. Qala-şəhərlər.

Manna qalaları və istehkam saddlərinin
zəngin olduğu ölkə idi. Qalalar t p li yerlərdə
ucaldılır v  t rafına iri daş bloklardan və ya  y
k piedon istehkam divarı h r l rd . II Sarqo-
nun "Tanrı Aşşura məktub"unda urartuların
Sanqibutu vilayətində (qadim Qilzan), Tarui,
Tarmakisa və digər şəhərlərindəki qala divarla-
rının dərin x nd kl rl   hat l ndiyindən v  onla-
rın Aşşur ordusu   n maneə yaratdığından bəhs
olunur [4, s.75, 77, 79]. İstehkam texnolo-
giyasının bu formasının mənallılara da məlum
olduđu ş lb sizdir. D ym n qoşununun h cu-
mu zamanı g z t c l r qalanı  hat lay n b rcl r-
də tonqal yandırılır və bu yolla ətraf m sk nl r 
yaxınlaşan təhlükədən xəbər verirdilər. Manna
Əhalisinin xeyli hissəsi vilayət mərkəzlərinin  -
rafında salınmış kiçik yaşıyış m sk nl rində
c ml şdiyindən hərbi  maliyyatlar zamanı
"güclü şəhərlər" onların əsas sığınacaq yerinə
c virlirdi; sığınanlar   n qalanın həyətində z -
ruri ərzaq ehtiyatı toplamaq məqsədilə  mbarlar
da inşa olunurdu.

1960-1970-ci illərdə Urmiya hövzəsindəki
kondlarda qazınlar apararı alman arxeoloqları
aşkara çıxardıqları qalaların xarabalıqlarını, daş
bloklardan tikildiyinə əsasən, urartulara aid

etmişlər. Lakin bu halda bölgədə alternativ in-
şaat daşının olmaması nəzərə alınmır. Bu qala-
lar urartuların hücumlarından müdafiə m qs -
dilə yerli sakinlər tərəfindən də tikil  bilirdi.
Belə qalaların xarabalıqları M rand yaxınlı-
ndakı Livar v  C raqeiy- mird n, Həsənlinin ¹⁷
qonşuluğundakı Yediyar kəndlər arazisində,
T p -Aladağda (Xoydan 20 km qərbdə), Q lc -
Seyid-Tacaddında (Xoydan 27 km cənub-şərqdə),
Q lc -Havaşda (Qoturdan 9 km şərqdə),
T p -Saciridd  (Bazarqandan 5 km şərqdə), Pir-
Cavuşda (Salmasdan 14 km cənub-şərqdə) və
digər yerlərdə də aşkara çıxarılır [9, c. 30-65,
69-78]. Livar kəndindəki qala Urartu qalaları-
nın tikinti texnikasına uyğun olduğundan
V.Kleiss bu abidəni e. . VIII əsrə aid edir [17,
s.58]. Yazılı mənbələrin təhlili göstərir ki, Ur-
miya hövzəsində aşkara çıxarılmış qala xaraba-
lıqlarının az bir qismini mənallılara aid etmək
olur; Urmiya g l nd n şimalda arxeoloqlar t -
r findən qeydə alınan qalalar Urartuya məxsus
idi. Erkən dəmir dövründə regiondakı şəhərlər
 mumi və vahid sosial struktur birləşdirirdi. Bu
səbəbdən Manna şəhərlərinin tikinti texnikası
ilə Naxçıvanın (Ođlanqala, Vayxır G v rula-
sı) və İran yaylalısında Mada v  Elam kimi
dövlətlərin şəhərlərinin tikinti texnikası arasın-
da fərqi c x da olmadıđı g r r k [7, p.32,
33, 34, 39, 48; şəkil 2]. Məsələn, Deyokun əmri
ilə Madanın paytaxtı Ekbatanada inşa edilmiş
qalanın formasını Herodot (I, 101) belə təsvir
edir: "Akropol elə inşa edilmişdir ki, bir divar
halqavari formada yan divarla birləşir və yan
divarı  z n n dişli çıxıntılar (merlon) ilə  sta-
layır. Dişli  ıxıntılardan süzülən günəş ş al r-
nın təsirindən qalanın divarları 7 rəngə  a-
lır...saray belə divarlarla mühafizə olunurdu."

Şəkil 2. Mada qalaları.

Aşşur sarayının divarlarını bəzəyən qabart-
ma təsvirlər Manna qalaları haqqında t sv v r
yapar. Bu qalalar bir qayda olaraq t p li yer-
lərdə, dağ yamaclarında, bir sözlə, hərbi texni-
k n (divar deşən qurguların, qoşqu v  cəng
arabalarının) h rk tini  ntinlədir n v  m hd-
udlaşdırarı yerlərdə ucaldılır. Qala-şəhərlər
b rcl r v  g z t ci q ll l r ilə təmin olunaraq
bir və ya iki müdafiə divarı ilə  hat l ndirir; bi-
rincii müdafiə saddi qala-ş h r n keşikc l rinin,
ikincii müdafiə saddi i  qaladakıların (rəhbər və
texniki personalın) fəaliyyət yeri idi.

1. **Suandahul v  Durdukk .** E. . 719-714-
cu illərdə Aşşur d vl tina qarşı Urartu hökmdarı
I Rusanın (e. . 730-714) yaratdığı və onun
t hriki ilə Karalludan ¹⁸ Aşşur v  Allabiyad n
 tlinin də qoşulduđu hərbi koalisiya fəaliyyəti
göstərir. Öncə Ziqirtu vilayətinin canişini Mi-
tattı, elc  də Suandahul v  Durdukk  (və ya
Zurrukka) şəhərlərinin banası (mənbələrdə adı
bildirilmir), bir qodur sonra isə Uşdiş vilayəti-
nin canişini Baqdattı v  Andiya canişini Telusi-
ni Manna mərkəzi hakimiyyətinə tabe olma-
dən imtina edərək bu koalisiyaya qoşulurlar və
bununla da ölkəni v t nd ş müharibəsinə s -
r kl yirl r. Aşşur hökmdarı II Sarq n (e. . 722-
705) Manna ilə ittifaqa sadıq qalaraq  syançıla-
n  zarinə qoşun yeridir. Beş ilə yaxın davam
edən v t nd ş müharibəsinə həsr olmağın mən-
v l nd  Mannaın onlarca yaşıyış m nt qa-
lərinin, qalalarının s dl r sadalanır. Onların ha-
mısı haqqında söhbət a maq imkan xaricində
olduğundan yalnız on  h miyyətill rinin toxun-
mađı vacib hesab edilir.

Manna mərkəzi hakimiyyətinə ilk asi olan
Ziqirtu vilayətinin canişini Mitattı olmuşdur,
m bz onun t hriki v  hərbi yardımına arxalana-
raq Suandahul v  Durdukk  şəhər-qalalarının
sakinləri də üsyana qoşulmuşlar. Dur-Şarrukin
sarayının (indiki Xorsabadda) 2 və 5-ci zalları-
nın yazılarında bu xüsusda deyilir:

"...hakimiyyətimin  c nc  ilində m hk m-
l ndirilmiş Suandahul v  Durdukk  qala-şəhər-
lərinin sakinləri  z ađaları, mənim boyundur-
ğumu daşıyan Manna hökmdarı İranzunun  ley-
hin  üsyan qaldırmaq fikrinə düşdülər v  ziqir-
tul  Mitattıya arxalandılar. Ziqirtulu Mitattı  z
d y şc l ri v  suvaril ri ilə onlara kömək etdi"
[4, s.36].

Suandahul v  Durdukk  qala-şəhərlərini
Ziqirtu vilayətindən cənub-şərqdə yerləşdirmək
c hdliari  ğursuz hesab olunmalıdır [5, c.76].
Ziqirtu vilayətindən cənub-şərqdə, Mada tayfa
ittifaqının torpaqları ilə bufer zondada, o illərdə
halb də müstəqilliyini qorumuş Qizilbunda (və ya
Qizilbuda) c rliđi yerləşirdi; sonralar onun
torpaqları Mada (=Midiya) dövlətinə birl şdiril-
mişdir.

E. . 719-cu il üsyanı Aşşur ordusunun m -
daxiləsi sayəsində qısa m ddədə yatırıldıqdan
sonra üsyanı dəstəkləyən Suandahul v  Dur-
dukk  qala-şəhərlərinin, elc  də Sukka, Bala
v  Abitkna şəhərlərinin əhalisi Suriyaya depor-
tasiya olunmuşdur.

E. . 716-cı ildə Manna də  v lki fiqurant-
ların iştirakı ilə v t nd ş müharibəsinin ikinci
fazası b şlayır v  Antiaşşur koalisiyasına daha
bir nəfər – Dayukku adlı Manna canişini – qo-
şulur. Mənbələrdə onun hansı vilayət rəhbərlik
etdiyi bildirilmir. Əvvəllər onun s h n Mada
dövlətinin banisi hesab olunan Deyoklu (Herod-
dota görə) eynil şdirilirdi. E. Quantovskiy 
görə g ya o, Missin canişini idi və iqamətga-
lı bu vilayətin inzibati mərkəzi olan Sirdiakka-
da yerləşirdi [6, c.269-270]. Nəzərə almıq la-
zımdır ki, Missi vilayəti ilə Urartu arasınd  yer-
l ş n Sumbi v  Surikka vilayətləri Manna m rk -
k zi hakimiyyətinə tabelikdən boyun qaçırma-
mışlar. Digər tərəfdən, Sirdiakka e. . 719-cu il-
də Manna mərkəzi hakimiyyətinə tabe edilmiş-
di v  Dayukununun ( g r o haqiq td n də b -
şəhərin hakimi idi) nə səbəbdən yalnız 3 ildən
sonra sürgün olduđuđu sualı cavabsız qalır. De-
yilonlari nəzərə alaraq, hesab edirik ki, Dayuk-
kunun idar ciliyində olan vilayət "mərkəzi Sir-
diakka olan" Missi ola bilməzdi, onun vilayəti
Mannaın Urartunun  cmar qarş q hissəsi ilə
(Əhər-M cşkin b lgesində) qonşuluğunda yerlə-
ş  bilirdi.

E. . 715-ci ildə v t nd ş müharibəsinin
ikinci mərhələsi b ş  qatır və onun iştirakçıları
cəzalandırılır: Uşdişli Baqdattinin dərisi soyul-
ur, Dayukku ailəsi ilə birgə Suriyaya sürgün
olunur, Andianın 8 qalası (adları m nl rd  g s-
t rilm yib) zabt edilir, 4200 əsir m l-qara ilə
birlikdə Aşşura aparılır. Yalnız e. . 714-c  il
yürüşündən sonra, qədim məndə deyildiyi ki-
mi, "qəzəbli düymənin ayađı m nallıların  l-
k sindən kəsilir" [4, s.73].

2. **Panzış.** "Tanrı Aşşura məktub"da Bit-kapsi vilayətinin qərbindən 30 beru (təqribən 300 km) şərqdə yerləşən və qalanın Ziqirtu və Andiyadan gözələnən təhlükənin qarşısını almaq məqsədilə tikildiyi bildirilir. Ziqirtuya yürüş ərafəsində aşşurlular oks zərbədən cəhəzlənərək qalanın sitchkam divarlarını bərkidərək, ərzaq cəhəzlənən və hərbi ləvazimatla doldurmuşlar [4, s.70].

3. **Ziqirtu qalaları.** II Sarqonun "Tanrı Aşşura məktub"unda e.ə. 714-cü ilin hərbi əməliyyatlarında Aşşur ordusunun Ziqirtunun dağ aşırımları arasında yerləşən "məhkəm divarları" olan 13 şəhərinin (bizim siyahıda 13, 15, 20, 22, 26, 28, 31, 37, 38, 42, 45, 47 və 48-ci toponimlər), "məhkəm divarları olan" 12 qalasını və daha 84 məntəqəsini¹⁹ zəbt etdiyi bildirilir [4, s.70; matnda onların adları göstərilmiş şəhərin" ətrafındakı 24 məntəqə ilə birlikdə zəbt olunmasından bəhs edilir [4, s.39]. Hər iki məlumatın hansının həqiqət olduğunu söyləmək mümkün deyil; nəzərə almaq lazımdır ki, aşşurlar bəzən məğlubiyyətlərini qələbələri kimi təqdim edirdilər.

E.ə. 719-cu ildə Mitatti-Rusa ittifaqına qoşulan, lakin həmin ildə dağıdılan və sakinləri Suriyaya sürgün olunan Sükkü, Bala, Abitikna şəhərlərinin yeri bəlli deyil [4, s.36]. R.Zadoka görə bu şəhərlər Uşdişin tərkibində idi [23, p.93].

4. **Darbanı.** Yalnız bir Urartu mətnində (II Sardurinin Van qalasının Xozino qapısı" adlanan hücrəsinə həkk olunmuş kitabə) Darbanı şəhərinin "iç qalasının" zəbt olunmasından bəhs olunur [12, № 155 B; 4, s.115]. Qalanın Urmiya gölündən şərqdə yerləşdiyi güman edilir [7, c.172].

5. **Zibiya yeri** dəqiq bilinən yeganə Manna məntəqəsidir. Saqqızdan 24 km cənub-şərqdə, Saqqız-Sənəndac yolu üstündə, Sahab kəndi yaxınlığında yerləşən Ziviyo kəndində (Aşşur mətnlərində Zibia, Uzbia, İzzibia) Robert Daysonun rəhbərliyi ilə 1960-cı illərin ortalarında aparılan kiçikmiqyaslı arxeoloji qazıntılarda e.ə. VII əsrin əvvəli ilə tarixlənmən qalanın qalıqları aşkara çıxarıldı. 34 x 34 x 9 sm ölçülü bişməmiş kərpiclərdən hörülən qala divarının qalınlığı bəzi yerlərdə 7,5 metrə çatır. Qalanın daxilində sütunlu sarayın və ya iqamətgahın olduğu güman edilir. Coxsaylı keramika fragmentləri Həsənliapanın III B təbəqəsindən (səhvən mannallılara aid edilir) tapılmış analoji məmulatla eynilik təşkil edir. Qazıntılar zamanı orijinallığı ilə diqqət cəlb edən 340-dan artıq qiymətli sənət nümunələri, o cümlədən, qızıl döşlük, gümüş və tuncdan düzəldilmiş qoşqu ləvazimatları, qızıl üzük, gümüş sini, qızıl və gümüş ritonlar, qızıl komar və s. tapılmışdır [15]. Qala-şəhər çevrəsindəki yaşayış məntəqələrinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Aşşur və Urartu istiqamətlərindən gözələnən hücumlara qarşı tikilmişdir. Zibiya qalası naməlum şəraitdə yanğın nəticəsində məhv olmuşdur.

6. **Dur-İllil ("Tanrı Enlilin qalası").** Sinah-heribin zamanında (e.ə. 705-681) Urartumeyilli qüvvələrin təzyiqlə Manna-Aşşur münasibətləri yenidən korlanı; mannallar, hətta, Aşşur əyaləti Zamuadadakı bir neçə qalanı (mənbələrdə adları göstərilmiş) zəbt edirlər. Bunun üçün orada Aşşur üsul-idarəsindən narazı olan yerli əhəlidən ibarət sosial baza mövcud idi. Belə ki, Dur-İllil şəhərinin sakinləri, digər yaşayış məskənlərinin (Bit-Sanqibutu, Simirra, Arka, Uşnu, Siannu və s.) əhali kimi hələ III Tiqlatpalasarin zamanında Aşşur dövləti üçün etibarsız olduqlarından iki mərhələdə yaşadıqları yerlərinə deportasiya olunmuşlar [1, s.55-56; 4, s.34].

Şəkil 3. Dur-İllil qala-şəhəri uğrunda döyüş.

Mannalılar orada yaşamaqda olan sakinlərin dəstəyi ilə Dur-İllili nəzarətə ala bilməmişlər. Aşşur hökmdarı Aşşurrahaidin (e.ə. 681-669) onlardan ən önəmli saydığı Dur-İllil qalasını geri qaytarmağa çalışırdı, hər halda Aşşur sarayındakı təsvirlər buna əhəd edildiyini təsdiq edir [22, p.35; şəkil 3]. Lakin bu barədə xəbər verən fal sörğularində Aşşurrahaidinin cəhdlərinin nəticəsi haqqında heç nə deyilmir [22, №№ 30-32; 3, s.90-91]. Bu qalaların geri qaytarılması missiyası Aşşurrahaidinin oğlu və varisi Aşşurbanapalın üzünə düşür.

7. **Aşşurbanapalın vıran qoyduğu Manna qalaları.** E.ə. 660-cı ildə Aşşurbanapal Manna hökmdan Aşşeriya qarşı hərbi yürüşə başlayır. Bundan xəbər tutan mannallar taktiki plan kimi düşmənlə ölkələrinin hüduqlarından kənarında, gecə vaxtı qarşılamaq qərarına gəlirlər. Bu döyüş 3 beru uzunluğunda (təqribən 30 km) düzən ərazidə baş tutur və mannallar ağır itgi verdikdən sonra Aşşur qoşunları Manna torpaqlarına daxil olaraq ilkin mərhələdə 8 qalanı (bizim siyahıda 4, 12, 18, 32, 36, 40, 49, 50-ci məntəqələr) "saysız kiçik məskənlərlə birlikdə" zəbt edirlər. Hərbi əməliyyatların ikinci mərhələsində hədəf İlzirtu seçilir. Düşmənin niyyətindən xəbər tutan Aşşeri paytaxtı tərk edib, "ümüd yeri" (akkadca: **ālu tukulti**) olan Atranu şəhərinə sığınır. Aşşur qoşunu İlzirtunu, Urmeyate və Uzbiya qala-şəhərlərinin yerləşdiyi vilayəti bütünlüklə vıran qoyur. Son zərbə Şurdira şəhərinə və ətrafındakı məntəqələrə, eləcə də Azakanani, Arsiyaniyə şəhərlərinə vurulur [4, s.101]. Kitabədə adı qismən zədələnmiş Pa-şaf[...]-su toponimini İssar-şumu-ikişa adlı mən-

run Aşşur şahına (II Sarqona) yazdığı məktubdu xatırlanan Paşşatu şəhəri ilə eyniləşdirmək mümkün deyil. Belə ki, mannalların dilində s/z və d/t fonemlərinin bir-birini əvəzləməsi adi hal idi (bolkə də dialekt fərqi); məsələn, "Zurzukka" və "Durdukka" formaları bunu təsdiq edir. Ptolomeyin "Coğrafi təlimat"ında (V, 13, 16) Ζουρζουβα formada verilir.

Aşşurlar nəzarət altına aldıkları ölkələrdə azad ticarət zonalarının (akkadca: **karum** "koloniya") yaradılmasına muraq göstərirdilər; onlardan daxil olan gəlirin çox hissəsi Aşşur sarayına göndərilirdi. Karum müxtəlif yerlərdən daxil olan mal və məhsulların reallaşdırılmasını, texnologiyə nailiyyətlərin mübadiləsini təlaşdırmaqla həm də fərqli etnik qruplar arasında kooperasiyanın (iş birliyinini) yaranmasına, mədəni əlaqələrin qurulmasına əlavə imkanlar açırdı. Mannanın qonşulugunda azad ticarət zonaları fəaliyyət göstərəcəyə də (məsələn, Kar-alla, Kar-kaşşı, Kar-zibra və s), Mannanın özündə belə zonaların fəaliyyətinə dair məlumat yoxdur.

Aşşur və Urartu çarlarının Urmiya hövzəsinə marağının səbəbi bu yerlərin zəngin faydalı qazıntıları, o cümlədən, Məzranın (Əhərdən 20 km şimalda) mis, eləcə də Təbriz ətrafındakı qurğuşun yataqları idi²⁰. Mənnada şəhər mədəniyyətinin yüksək səviyyəyə çatması müxtəlif sənət sahələrinin və onları xammalla təmin etməli olan ticarətin inkişafına təsir göstərirdi. Şəhərlərdə qızıl, gümüş, tunc və misdən qab-qacaq hazırlayan peşəkar ustalar fəaliyyət göstərirdi. Hərbi ləvazimatlar düzəldən sənətkarlar dəmir və tuncdan xəncər, ensiz və yastı formalı ox ucluqları, aypara formalı

qılınclar, döyüs döbilqaları hazırlayıv və bəzən də onlara qızıl və gümüşlə naxışlar vururdular.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, ilk mənbələrə istinadən aparılan tədqiqatlar şəhərlərin Manna dövlətinin sosial-siyasi həyatında həlledici rola malik olduğunu təsdiq edir. Paytaxt İzirtunun və vilayət mərkəzlərinin aktiv fəaliyyəti siyasi idarəçilik vəzifələrinin daha da zənginləşməsinə, istehsal sferasına cəlb olunan sənət mərkəzləri və kəndlər təsərrüfat sahələrinin səmərəliliyinin artırılmasına, qalalar və istehkam səddləri əhalinin və toplanan məcmuə icimai sərvətin məhafizəsini təmin edirdi. Ara-sıra xaricdən edilən basqınlar, da-xildəki ekstremist güvvələrin pozucu fəaliyyəti mərkəzi hakimiyyəti zəiflədir, ölkənin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaradırdı. Lakin tarixin gedişi göstərdi ki, ən çətin vəziyyətlərdə optimal həll yolunu tapmaqla məhəllələr dağılmış şəhərlərin bərpası etdilər, dövlətlərin 250 il yaşada bildilər.

Qeydlər

1. E.ə. 843-cü ildə Qilzanan cənub qonşuluğundakı Daxili Zama vilayətinə yürüş edərkən III Salmanasarin qoşunları ilk dəfə Mannanın qərb sərhədləri yaxınlığında hərbi əməliyyatlar aparmış, lakin Mannanın içərilərinə daxil olmamışlar [16, texts: A.O.102.6, A.O.102.12, A.O.102.14, A.O.102.16, A.O.102.37].

2. Aşşur və Urartu hökmdarlarının adlarından tərtib olunmuş mixi yazılarda xatırlanan Manna coğrafi adlarının yazılı formaları sonuncu dəfə R.Zadok və F.Maniori tərəfindən toplanıb [23, pp.92-99; 21, pp.190-200]. Vətən tarixşünaslığında Manna şəhərləri haqqında qısa məlumat verilib [3, s.40-44].

3. Yalnız Aşşurbanapalın "B" silindri üzərindəki mətnə qeyd əlınıb. Bu məntəqə Şumer mətnlərinə "Ilumurtu" (və ya "Ilururtu") formasında xatırlanıv; təqribən e.ə. 2050-ci ildə III-Şumer dövlətinin hökmdarı Şulqi tərəfindən dağıdılsa da [7, c.117-118; 23, p.95], sonralar bərpası olunub.

4. Bəzi toponimlərin (Parda, Aukane, Barunaka, İştaippa, Raksi, Ubabara) qədim İrən dilləri əsasında izahı təklif olusa da, yer adlarının aksarıyyəti yerli lullubi və quti dillərinə aiddir [13, c.130-133, 2, s. 15].

5. Bit-kapsi Akkad dilindən tərcümədə "Kapsi cvi" anlamındadır. Əhəməni şahı I Darran Bisütün kitabəsində bu toponimin pars-

mənşəli adı ilə (Kapişakanış) qarşılaşırıv [14, c.76, 80]. Bisütündə xatırlanan toponim Mannanın hüddüdlərində kəndəra, Araxoziyə vilayətində yerləşdiyindən çhimal etmək olar ki, Mannanın cənub hüddüdlərində yaşayan hansısa əhali qrupu indiki Əfqanıstanın cənub-qərbinə miqrasiya etmişdir.

6. III Salmanasarin "Qara obelisk"i üzərində həkk olunmuş kitabənin məlumatına görə təxminən bir yerdə Mannanın şimal-qərb qonşusu kiçik Malhisə (ya və Madabisa) çarlığı yerləşirdi [4, s.30]. Həmin mətnədə Manna-Parsua sərhədində yerləşən Qaburisu, Harraniya, Şaşqanu və uzq Andia xatırlanıv [4, s.31]; sonralar bu yerlər Mannaya və Parsua əyalətinə qatılmışlar. Andia Manna ilə yanaşı, lakin tamamilə müstəqil çarlıq kimi III Adadnəcrinin (e.ə. 810-782) kitabələrində də qeydə alınıb [4, s.34].

7. Məsələn, Aşşur hökmdarı II Sarqon Uşdiş vilayətində "dulduzları qədər sayları bilinməyən" şəhərlərin olduğunu dair məlumat verir [20, § 157; 2, s.53-58]. Mannada 70-dən artıq yaşayış məntəqəsinin və qalaların olması haqqında deyilənlər haqiqəti yansıtır [9, c.24-25]. Bütövlükdə məntəqələrin ümumi sayı 150-dən artıqdır.

8. Aşşur hökmdarı II Tiqlatpalasarin (e.ə. 744-727) salnaməsində "Harşu" adı ilə (qrammatik baxımdan adlıq hal formasında) yazılıb [23, p.95]. Bu məntəqə e.ə. III minilliyin sonları ilə tarixlənən şumerdilli sənədlərdə xatırlanan Harşi toponimi ilə eyniləşdirilə bilər. III Ur-Sumer dövlətinin şahı Şulqi hakimiyyətinin son illərində (e.ə. 2046) bu yeri viran etmişdir [7, c.118, 282, p.111.3]. Ehtimal ki, bu toponim Təbriz yaxınlığındakı Həris kəndinin adına qalıb.

9. I Arqıştinin (e.ə. 781-760) Xor-xor kitabəsində Aşkaya formasında yazılıb; indiki Uski kəndinin (Tərizdən cənubda, Səhənd dağının şimal yamacında) yerində lokalizə olunur [9, c.77-78].

10. Xəfiyyə məktublarının birində aydın olmayan kontekstə Manna ilə yanaşı "Qumusani" adlı şəhər xatırlanıv. Lakin fragmentar məlumat şəhəri Mannada lokalizə etməyə tam əsas vermür [23, p.98]. 1985-ci ildə çap olunan kitabında Mannanın yaşayış məntəqələrini "Urartu toponimikası" adı altında verməsi N.V.Arutyunyanın məkrli niyyətdən xəbər verir; bu yolla o Urmiyə hövzəsini (Cənubi Azərbaycanı) bütünlüklə Urartu torpaqları (ermonlı Urartu irsini əzələrinki hesab edirlər) kimi təqdim etməklə, ermə-

nilərin bu geniş əraziyə iddialarına tarixi don geydirməyə çalışır. Əslində Urartu hökmdarları imkan düşdükcə Manna torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar.

11. "İzirtu" bu şəhərin adının Akkad orfoqrafiyasına uyğun tələffüz formasıdır; toponimdəki -u sonluğu bu dildə ismin adlıq hal şəkilçisidir [1, №37, s.70-72; 10, c.61, p.111.2]. "İzirtu" adı lullubimənşəli ola bilər. Müqayisə üçün deyək ki, lullubilərin ölkəsi Zamuada "Suru" adlı şəhər yerləşirdi; şəhər e.ə. 881-ci ildə II Aşşuramazirapalın qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır [4, s.26]. Fonetik baxımdan "İzirtu" toponimi aşşurluların e.ə. 715-ci ildə Mada tayfa birliyinin torpaqlarında yaratdıqları Harhar əyalətindəki Sisirtu qalasının adı ilə də müqayisə oluna bilər [7, c.270]. G.Melikşvili digər yer adlarına istinadən (Meişt-ta, Ziqir-ta, Par-da və s.) haqlı olaraq hesab edir ki, paytaxtın adı yerli dildə "İzirta" və ya "Zirta" kimi tələffüz olunurdu. Həmin yerli dil üçün ismələrdə başlanğıc sadə protetik səciyyəvi olduğundan, bəzən tələffüz olunmurdu: müqayisə et: Aşaqrta/Zigirtu/Saqarta, Atrana/Terana, Zibiya/Uzbiya.

12. Anri Qodar İzirtunu indiki Kaplantu (və ya Qafllant; Sakkızdan cənubda, Ziviyanın 5 kilometrliyində) şəhərciyinin yerində lokalizə etsə də bu fikirlə razılaşmayanlar var [7, c.162, p.111.6, c.282; 9, c.74]. Bukandan 8 km məsafədə Qalacıq adlanan yerdə e.ə. 1990-cı illərdə üzərində arami dilində mətn yazılmış saxsı qab tapılmışdır. Mətnədəki z'tr işarələr qrupunu İzirtu şəhərinin adı hesab edirlər [19, p.16, not.5; 21, p.192, not.56].

13. İ.M.Dyakonov "Şimerihadiri" toponimini heç bir dalil göstərmədən "Şurda" (və ya "Padda") adlı toponimlə eyniləşdirir [7, c.171]. Şurda mənbələrə Mannanın hüddüdlərində yox, Karalla vilayəti ilə Parsua əyalətinin inzibati mərkəzi Nikur arasında xatırlanıv [23, p.96]. Bəzi hallarda eyni məntəqə Aşşur və Urartu mətnlərində tamamilə fərqli adlarla göstərilir. Məsələn, aşşurluların "Urartu", babililərin "Uraştu" adlandırdıqları ölkəni yerli sənəklər "Biayini", aşşurluların "Musasir" (hərfən: "İlan yuvası") adlandırdıqları Urartu şəhərini yerli sənəklər "Ardini" (hərfən: "Şəhər") adlandırdıqları və s.

14. Toponimin etimoloji izahına əsasən qala-şəhərin iki kvartaldan ibarət olduğunu söyləmək olar. Belə ki, **sini+hini** komponentləri bi-

aynıca "2+məntəqə" mənasını verər Şonuncu komponent (-hini) Urartu toponimikası (Arqıştinili, Rusahini) üçün səciyyəvidir. Görünür, Sinihini əhəli urartularla yaxın dildə danışdılar. Bəlkə də Şinix kəndinin (Gadabay rayonunda) adının mənası da belə izah olunmalıdır.

15. Sarabdan Ərdəbilə istiqamətlənən yol üzərindəki Neştəban, Razlik və Şişe kəndlərində təxminən eyni məzmunlu mətnlərdə Urartu şahı bu bölgədə Arxu, Uşultu, Tuişda, Qitubani, Buku, Qirduni "ölkələrini" işğal etdiyini və Erukima qala-şəhərini tutduqdan sonra ona öz adını verdiyini bildirir. "Düşmənlər ölkələrinə ram edilməsi üçün" yeni inşa etdirəyi digər qala-şəhər "Tanrı Haldinin sığınacağı" adını verir [4, s.118-119]. Bu regionda Mannadan başqa hansısa dövlət olmadığından sadalanan "ölkələrin" (əslində vilayətlər); mixi yazı sistemində "ölkə", vilayət", "əyalət" məvhumları, bəzən də şəhərlər, eyni ideogram-ışarə ilə bildirilirdi) Mannadan qoparıldığını iddia etmək olar.

16. Məktubda Harşuya "vilayət" statusunda göstərilib [4, s.48]. Şəhərlərin vilayət kimi və ya əksinə təqdim olunması aşşurlu mirzələr üçün adi hal idi.

17. Bəzi tədqiqatçılar Həsənlini Meiştə və ya Qilzan ilə eyniləşdirirlər [21, p.187].

18. Karallı şumerdilli mifoloji mətnlərdə xatırlanan Haralı (və ya Aralı) toponimi ilə eyniləşdirilib [23, p.96].

19. Bu məntəqələrdən biri - Kitirata - xəfiyyə məktubunda xatırlanıv [4, s.52].

20. Qazıntılar nəticəsində Əhər yaxınlığındakı kəndlərdə (Bozoruq-Əlvənd, Qala-Çəssəng və s.) cillalı Urartu keramikası da tapılmışdır [17, ss.81, 83-84, 91, 96].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Müntəxəbat (Təsisçilər: R.S. Molkov, A.N. Əlimirzəyev). Bakı: Turxan, 2014. 204 s.
2. Əlimirzəyev A. "Antarpatianu"- "Atropatena"- "Azərbaycan" (ilk atributumuzun tarixi-fonetik təkamülünə dair) // Tarix İnstitutu. Elmi əsərlər. Cild 60, 2012, s.3-21.
3. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı: Azər-nəşr, 1993. 107 s.
4. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edən, ön sözün

və şəhrlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı: Təhsil, 2006. 147 s.

5. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван: Издательство АН Арм. ССР. 307 с.

6. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Наука, 1970. 395 с.

7. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956. 483 с.

8. Кашкай С. О металле "annakkum" приурмийских областей // Вестник древней истории, 1976, № 3, с.150-153.

9. Керимов В. Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода. Баку, 2003

10. Меликишвили Г.А. Некоторые вопросы истории маннейского царства // Вестник древней истории, 1949, № 1, с. 57-72.

11. Меликишвили Г.А. Население северных областей Наира-Урарту и его роль в древневосточной истории. М., 1960. 10 с.

12. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М.: Издательство АН СССР, 1960. 504 с.

13. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.). Баку: Нурилан, 2003. 196 с.

14. Меликов Р. Древнеперсидские надписи. Транслитерация. Перевод, глоссарий. Баку: Шарк-Карб, 2013. 445 с.

15. Dyson R. The Hasanlu Project, 1961-1967 / The Memorial Volume of the Vth International Congress of Iranian Art and Archaeology. Vol. 1. Tehran, 1972, pp.39-58.

16. Grayson A. K. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC). University of Toronto Press, 1995. 265 p.

17. Kleiss W. Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970 // Archäologische Mitteilungen aus Iran, 1971, Band 4, ss.51-111.

18. Kroll S. Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azerbaïdjan // Archäologische Mitteilungen aus Iran, 1984, Band 17, ss.13-133.

19. Lemaire A., Une inscription araméenne du VIIIe siècle av. J.-C. trouvée à Bukân (Azerbaïdjan iranien) // *Studia Iranica*, 1998, 27, pp. 15-30.

20. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. New York: Greenwood Press publishers, Vol. II. Historical records of Assyria from Sargon to the end, 1968, 504 p.

21. Manioui F. Le Campagne Assyrie contre l'Urartu del 715 e 714 A.C. // *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Roma, 2010, 52, pp.177-251.

22. Starr I. Queriers in the Sungod Divination and Politics in sargonid Assyria / State Archives of Assyria. Helsinki. Vol. IV, 1990. Pp. XXIX+409.

23. Zadok R. Ethnolinguistic character of Northwestern Iran and Kurdistan // *Iran*, 2002, Vol. 40, pp.89-151.

Summary

Seljan Mamadzade

Territorial and administrative division, cities and fortresses of the Mannean kingdom

The military-political history of Azerbaijan originates from the appearance of fortified cities and fortresses around Lake Urmia, belonging to Urartu and the Manna. Unlike the Urartian, the cities of Manna are poorly studied. The descriptions of the campaigns of the Assyrian and Urartian kings indicate the presence in Manna of just over 150 cities, a third of which are named by name. Fortified cities (in Assyrian: *ālāni dannuti*) were built on strategically significant roads, in elevated places and in the midst of small settlements gravitating towards them (in Assyrian: *ālāni šehruti ša limētišunu*). The fortresses were surrounded by powerful walls, with protruding towers and crowned with battlements. In the event of hostilities, all property, food, and livestock were brought into these fortified

cities. In terms of their structural elements, layout and architectural features of the fortified city, Manna had much in common with Urartian. Over time, some of them, which are the residences of governors, have turned into large cities. With the growth of the population, the development of productive forces, the differentiation of the economy, part of the cities became the focus of craft and trade. So there was the capital of Manna Izirtu, as well as administrative centers such as Parđa (in the Zigirtu region), Sirdiakka (in the Missi region), Ushkaya (in the Zaranda region), etc., which the Assyrian scribes called *ālāni šaruti* ("royal cities"). Unfortunately, with the exception of Zibia, their exact location has not been established. War slowed down the process of urbanization. But each time, having found the optimal solution, the Mannicans rebuilt their cities from the ashes.

Keywords: kingdom of Manna, cuneiform texts, ancient cities, ancient fortresses, military-political history

Резюме

Сельжан Мамедзаде

Территориально-административное деление, города и крепости Маннейского царства

Военно-политическая история Азербайджана берёт своё начало с появления укрепленных городов и крепостей вокруг озера Урмия, принадлежавших Урарту и Маннейскому царству. В отличие от урартских, города Манна изучены слабо. В описаниях походов ассирийских и урартских царей сообщается о наличии в Манне чуть более 150 городов, треть из которых названа поимённо. Города-крепости (по-ассирийски: *ālāni dannuti*) возводились на стратегически значимых путях, на возвышенных местах и посреди тяготеющих к ним мелких поселений (по-ассирийски: *ālāni šehruti ša limētišunu*). Крепости обносились мощными стенами, с выступающими башнями и увеличивались зубцами. В случае военных действий в эти города-крепости ввозили всякое имущество, продовольствие и скот. По своим конструктивным элементам, планировке и архитектурным чертам города-крепости Манна имели много общего с урартскими. Со временем некоторые из них, являющиеся резиденциями наместников, превратились в крупные города. По мере роста численности населения, развития производительных сил, дифференциации экономики часть городов становилась средоточием ремесла и торговли. Так возникла столица Манна Изирту, а также такие административные центры как Парда (в области Зигирту), Сирдиакка (в области Мисси), Ушка (в области Заранда) и т.п., которые ассирийские писцы называли *ālāni šaruti* («царскими городами»). К сожалению, за исключением Зибия, точное местонахождение их не установлено. Войны тормозили процесс урбанизации. Но каждый раз, найдя оптимальное решение, маннеи восстанавливали из пепла свои города.

Ключевые слова: Маннейское царство, клинописные тексты, древние города, древние крепости, военно-политическая история